

8. Леонтьев Д. А. Психология смысла : природа, структура и динамика смысловой регуляции / Леонтьев Д. А. – М. : Смысл, 1999. – 486 с.
9. Леонтьев Д. А. Психология смысла : строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д. А. – М. : Смысл, 2003. – С. 161–164.
10. Нарышкин А. В. Строение образа мира человека и соотношение понятий «знак» – «символ» и «значение» – «смысл» / А. В. Нарышкин // Вопросы психологии. – 2004. – № 1. – С. 88–99.
11. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. – М. : Инфра-М, 2003. – 576 с.

Рецензенти: д. психол. н. Потапчук Є.М., д. психол. н. Євдокимова О.О.

УДК 159.91

Афанасьєва О.А., студентка соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» КУРСАНТІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті представлений опис психологічної програми, яка допомагає розкрити й урахувати індивідуальні особливості особистості в діяльності курсанта, що оптимізує становлення професійної «Я-концепції». В ході перевірки її ефективності було встановлено, що позитивну «Я-концепцію» необхідно формувати засобами рефлексивної аутопсихологічної компетентності особистості за показниками успішності в навчальній і службовій діяльності, високого соціального статусу, професійної компетентності, адекватності професійної самооцінки.

Ключові слова: професійна «Я-концепція», рефлексивний практикум, професійний супровод, компетентність.

В статье представлено описание психологической программы, которая помогает раскрыть и учесть индивидуальные особенности личности в деятельности курсанта, что оптимизирует становления профессиональной «Я-концепции». В ходе проверки ее эффективности нами было установлено, что позитивную «Я-концепцию» необходимо формировать средствами рефлексивной аутопсихологической компетентности личности по показателям успеваемости в учебной и служебной деятельности, социального статуса, профессиональной компетентности, адекватности профессиональной самооценки.

Ключевые слова: профессиональная «Я-концепция», рефлексивный практикум, профессиональный сопровождение, компетентность.

Постановка проблеми. Суттєві зміни в суспільстві та навколишньому середовищі призвели до зростання кількості та масштабів надзвичайних ситуацій різної природи та характеру. Тому особливого значення набуває проблема професійного становлення та професійної підготовки працівників системи МНС. Одним із аспектів підготовки майбутніх фахівців є формування їх адекватної професійної «Я-концепції», від рівня сформованості якої залежить у цілому ефективність конкретної діяльності працівника служби цивільного захисту.

Сучасне переосмислення змісту освіти передбачає орієнтацію на розкриття особистого потенціалу суб'єкта. Це вимагає від психологічної науки розробки діагностичного інструментарію для визначення пріоритетного напрямку професійного просування суб'єкта, а також визначення системи заходів для його максимальної реалізації. Актуальність цього завдання знайшла своє відображення у прийнятому ООН показнику «Розвиток людського потенціалу», що характеризує якість життя особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковій літературі відомі найбільш загальні підходи до вивчення «Я-концепції» (І.С. Кон, Р. Бернс, Е. Еріксон, Л.І. Божович, Л.І. Анциферова та ін.). Проте прикладні аспекти формування професійної «Я-концепції» рятувальників ще не висвітлювалися достатньо повно з наведенням результатів спеціальних досліджень. Все це зумовлює необхідність теоретичного і практичного аналізу професійної «Я-концепції» рятувальника, обґрунтування можливості її спрямованого формування в рамках підготовки до майбутньої професійної діяльності, виділення різноманітних характеристик при дослідженні динаміки її формування.

Аналіз наукових досліджень дозволив нам виділити в наявній системі професійної підготовки курсантів такі протиріччя:

- між високим рівнем професійних вимог до молодого фахівця та зниженням рівня загальноосвітньої підготовки абітурієнтів;
- між моделлю підготовки фахівця в державному освітньому стандарті та усвідомленням курсантами «професійного Я»;
- між необхідністю розвитку готовності до самовиховання у процесі професійного становлення та стереотипами ставлення до курсанта як до об'єкта формування професійно важливих якостей.

Засобом вдосконалення психологічного супроводу підготовки курсантів і вирішення вказаних протиріч є дослідження психологічних чинників формування професійної «Я-концепції» й оптимізація цього процесу. Цим зумовлена актуальність теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Ефективність професійної діяльності фахівця залежить від його професійної підготовки, психологічних характеристик, ставлення до своєї професії та усвідомлення самого себе як професіонала, тобто від адекватно сформованої професійної «Я-концепції». Зміна умов праці й індивідуальних уявлень прискорили зміни у професійній освіті. Відносини на ринку праці й у сфері професійної освіти все більше вимагають таких характеристик, як знання свого предмета, гнучкість, самостійність. На соціальному рівні підсилюється прагнення до більшої автономії й самовизначення на робочому місці. Автономія на робочому місці перетворюється у важливий елемент задоволеності роботою та припускає комплексно думаючу й діючу особистість – особистість, що володіє такими видами компетентності:

- Предметна компетентність – що означає готовність і здатність на основі предметних знань і вмінь цілеспрямовано, предметно орієнтовано, самостійно вирішувати завдання і проблеми та оцінювати результат.
- Особиста компетентність – це готовність і здатність людини пояснювати, продумувати та оцінювати потреби, обмеження в родині, у професії та громадському житті, а також розвивати власні здібності. Вона містить у

собі такі особистісні якості, як самостійність, здатність до критики, відповідальність, надійність.

- Соціальна компетентність означає готовність і здатність встановлювати соціальні стосунки, при цьому дуже важливим є розвиток соціальної відповідальності й солідарності.

Рівень професійної підготовки курсантів у вузі не дає повної гарантії успішності їхньої наступної роботи, якщо у фахівця не сформовані навички рефлексії й готовності до саморозвитку. Тому ми вважаємо, що необхідна цілеспрямована робота з формування у структурі самосвідомості майбутніх фахівців адекватної дійсності професійної самосвідомості, що сприяє успішній професійній адаптації, більш швидкому професійному становленню, ефективній практичній діяльності.

Для оптимізації професійного становлення курсантів Національного університету цивільного захисту України нами розроблено *рефлексивний практикум* «Самопізнання. Саморозвиток. Самовиховання». Під професійним рефлексивним практикумом ми розуміємо систему методик, вправ, рефлексивних засобів, спрямованих на:

- а) зміну уявлень про своє професійне Я;
- б) корекцію професійних самооцінок;
- в) формування передумов для професійного саморозвитку.

Рефлексивний практикум включає наступні етапи:

- 1) складання професійних характеристик (Я-професіонал);
- 2) порівняння самооцінок з оцінками експертів (у тому числі інших курсантів групи);
- 3) участь у групових соціально-психологічних тренінгах, що дозволяють побачити свої нові можливості, виробити нове ставлення до себе, підвищити самооцінку.

Розробляючи програму практикуму, ми припускали, що він дозволить курсантам досягти більш повного усвідомлення себе як професіонала; усвідомлення мотивів професійної діяльності, пошук нових мотивів і цілей; усвідомлення своїх професійно важливих якостей і якостей, що знижують ефективність діяльності; усвідомлення індивідуального стилю діяльності; відрефлексувати минуле, сьогодення й майбутнє у професійній діяльності; сформулювати готовність до можливих змін професійних ролей, обов'язків, статусу, поведень.

В.В. Рижов [4], стверджує, що у процесі розвитку групи з'являється тенденція до розвитку індивідуальних комунікативних властивостей. Зі зростанням рівня розвитку групи відбувається оптимізація індивідуальних особливостей участі у спілкуванні членів групи. З одного боку, оптимізація спілкування членів групи створює передумови для більш високого рівня інтеграції психологічної єдності, співробітництва членів групи, з іншого боку – рівень розвитку групи «підтягує» і оптимізує індивідуальні комунікативні можливості. В результаті формуючого експерименту, у ході реалізації програми з одночасною організацією моніторингу соціально-психологічного клімату в колективах навчальних груп, ми дійшли до висновку, що можна впливати на залежну змінну – комунікативну готовність, «спрацьованість тих, хто навчається».

Для перевірки даного висновку було проведено експеримент із формування комунікативної готовності курсантів у ході професійної підготовки в Національному університеті цивільного захисту України. Гіпотезою даного дослідження стало припущення про те, що система психотренінгу сприяє вдосконалюванню комунікативних властивостей, спрацьованості курсантів в умовах діяльності в екстремальній ситуації. В нашому експерименті були виділені незалежна й залежна змінні. Незалежною змінною стала система соціально-психологічних впливів, які сприяють розвитку комунікативної компетентності, зміні самооцінки, готовності до взаємодії в небезпечній ситуації (психотренінги, індивідуальна і групова психологічна підтримка, самодопомога). Залежна змінна – це комунікативні якості (комунікативна готовність, спрацьованість тих, що навчається).

В експерименті взяли участь курсанти 13-го і 23-го взводів, у кількості 63 осіб. Час проведення – 5-й семестр навчання. Для діагностики рівня сформованості комунікативної готовності використані: методика КОС (комунікативних і організаторських схильностей); тест СПРАСУМ (спрацьованість - сумісність), інтерв'ю, соціометрія. За показником спрацьованості були виділені «задовільний», «добрий» і «відмінний» рівні.

Оскільки розвиток комунікативних якостей особистості курсанта відбувається в умовах постійного його перебування у військовому колективі, то сприятливий соціально-психологічний клімат у взводі виявляється важливим психологічним фактором професійного становлення. Вивчення структури взаємин у навчальних групах (взводах), соціально-психологічного клімату, лідерства, угруповань – один з етапів моніторингу комунікативної готовності курсантів університету. Визначення згуртованості групи перевірялося за професійним критерієм («З ким із курсантів взводу ти готовий за своїм вибором працювати в парі – при самій небезпечній ситуації: на висоті і в задимленому підвалі, при небезпеці вибуху і дефіциті кисню...»). Приводимо показник згуртованості в експериментальних і контрольних групах – результати нашого трирічного спостереження (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка згуртованості в експериментальних і контрольних групах
(N = 193) (%)**

Рік дослідження	Контрольні групи				Експериментальні групи	
	11	12	21	22	13	23
2010	45	32	39	37	43	45
2011	59	49	46	42	71	64
2012	73	43	56	45	70	78

Порівняльні дані вимірів групової згуртованості дозволяють зробити наступні висновки. Протягом трирічних вимірів показник згуртованості в більшості груп зазнавав незначних змін, залишаючись у межах «середнього» рівня. Позитивна динаміка відзначена у взводах, де проводилася експериментальна робота з розвитку комунікативних властивостей курсантів (групи 13-та і 23-тя). Позааудиторна робота з експериментальним впровадженням методів практичної психології в систему психологічного забезпечення завершилася успішно: збагачення курсантів знаннями про себе сприяло формуванню

комунікативної готовності, спрацьованості як професійно важливої якості. Як бачимо, в експериментальних групах рівень згуртованості піднявся до показника «високий» (70 %, 78 %). У контрольних групах рівень згуртованості залишився «середнім»

За методикою «Спрацьованість-сумісність» (Н.Н. Обозов) порівнювався показник погодженості дій у спільно розв'язуваних професійних завданнях. «Задовільною» вважається спрацьованість від 0 до 6 балів, «доброю» – від 7 до 9 балів, «відмінною» – від 10 до 12 балів (табл. 2).

Спостерігається позитивна динаміка від «задовільної» спрацьованості в експериментальних групах до «доброї» і «відмінної»; в контрольних групах показник не піднявся вище рівня «добрий».

Результати формуючого експерименту, спрямованого на розвиток комунікативної готовності курсантів, значення інформаційних технологій, які збагачують психологічну компетентність курсантів, відбиває порівняльний метод, який визначив зміну комунікативних і організаторських здібностей (методика КОС). Проведене нами дослідження ілюструє збільшення рівня прояву комунікативних здібностей курсантів третього курсу експериментальних груп на 7,6 %, а також позитивні зміни в розвитку їхніх організаторських здібностей.

Таблиця 2

**Динаміка спрацьованості в експериментальних і контрольних групах
(N = 193) (у балах)**

Рік дослідження	Контрольні групи				Експериментальні групи	
	11	12	21	22	13	23
2010	4	7	6	5	5	5
2011	8	7	8	6	8	7
2012	7	8	7	7	9	10

Дані дослідження готовності першокурсників до самовиховання свідчать про відсутність у багатьох курсантів навичок самооцінки й самоконтролю, готовності до самореорганізації й самовиховання професійно значущих якостей, до усвідомленого професійного становлення особистості: практично немає серед першокурсників курсантів, які мають власну програму розвитку; більша частина респондентів (71,2 %) лише теоретично знає про можливість змінити стиль діяльності, але не властивості особистості. Було використано методику А.С. Новосолової і Л.В. Солодовнікової, в якій виділені рівні готовності до самовиховання: 1-й – вищий: мають власну програму розвитку; 2-й – високий: розуміють у загальному вигляді мету й завдання самовиховання, володіють методикою самоспостереження; 3-й – середній: мають правильне поняття про самовиховання тільки теоретично; 4-й – низький рівень: чітко не уявляють суті самовиховання, його мети і завдань (рис. 1).

Про завищену самооцінку службових характеристик і зниження оцінки своїх особистісних даних можна судити за результатами дослідження адекватності самооцінки професійно значущих якостей курсантів у порівнянні з експертною оцінкою їхніх властивостей. Реципієнтами були стажисти вузу, які проходили навчальну практику в пожежно-рятувальних частинах міста Харкова. У результаті аналізу даних зроблені наступні висновки: у стажистів

відзначений розрив між уявленнями про умови професійної діяльності й реальною практикою. За самооцінкою в них достатній рівень ретельності, а експерти відзначили відсутність ініціативи й недостатність ретельності, а також зробили висновок, що у процесі навчальної практики деякі курсанти міняють самооцінку особистісних властивостей і орієнтацію на спеціалізацію (спочатку хочуть бути начальником караулу, потім – інспектором ВДПН). Неадекватність самооцінки – фактор, що утруднює адаптаційні процеси.

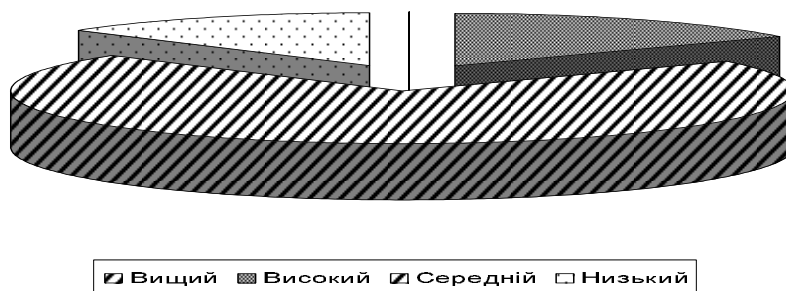

Рис. 1. Рівні готовності до самовиховання першокурсників (N=193) (%)

Розкриття значущості рефлексивного й соціально-комунікативного компонентів управлінських здібностей стало предметом формування спеціально організованих професійних тренінгів. У дослідженні розвитку професійної «Я-концепції» курсанта ми виходили з припущення про те, що різні «Я-образи» вербалізуються за допомогою соціально-рольових ідентифікацій у самоописах людини. Метою нашого дослідження була конкретизація «Я-образів», які входять у структуру професійної «Я-концепції» особистості курсантів на 1-му і 3-му курсах експериментальних груп. Припущення полягало в тому, що ранг професійної ролі респондента до випускного курсу піднімається, що «професійний Я-образ» пожежного-рятувальника є одним із провідних утворень у структурі «Я-концепції» особистості курсанта. У дослідженні взяли участь курсанти 1-го курсу – 63 особи і 3-го курсу – 58 осіб. Дослідження проводилося за допомогою методики «Хто Я». Респондентам пропонувалося за 12 хвилин дати 20 відповідей на питання «Хто Я?». Методом контент-аналізу визначили найбільш часті відповіді, які позначають соціальні ролі респондентів; підраховувалася частота використання однакових відповідей (відсоткове співвідношення суми зустрічальності відповідей до загальної кількості респондентів). Обчислювався середній ранг.

Першокурсники частіше називають поняття, що виконують системоутворюючу функцію в самосвідомості особистості («людина», «громадянин»); професійний «Я-образ» представлений поняттям «курсант». На третьому курсі респонденти професійний Я-образ співвідносять частіше з поняттями «пожежний», «співробітник МНС», «рятувальник», що дозволяє зробити висновок про зміни у структурі Я-концепції курсанта: «професійний Я-образ» стає одним із провідних утворень.

Таким чином, у міру професіоналізації роль професійної діяльності для особистості стає більш значущою, визначає домінуюче положення професій-

ного «Я-образу» в порівнянні з іншими.

Також було проведене порівняння рівня сформованості професійної Я-концепції серед курсантів третього курсу контрольних і експериментальних груп (рис. 2).

Як бачимо на рисунку, у курсантів, які брали участь у формуючому експерименті, відсутній умовно-допустимий рівень сформованості професійної «Я-концепції», а 64,5 % досліджуваних мали оптимально-продуктивний рівень. Такі курсанти характеризуються стійкою сформованою професійною «Я-концепцією», задоволеністю результатами самовдосконалення й самореалізації у навчально-службовій діяльності, задоволеністю престижністю обраної професії. Курсанти цієї групи мають адекватну самооцінку й високу нервово-психічну стійкість. Вони ініціативні, виявляють стійкий інтерес до обраної професії, є відмінниками службової та професійної підготовки, прикладом у дотриманні статутних правил взаємин; дисципліновані.

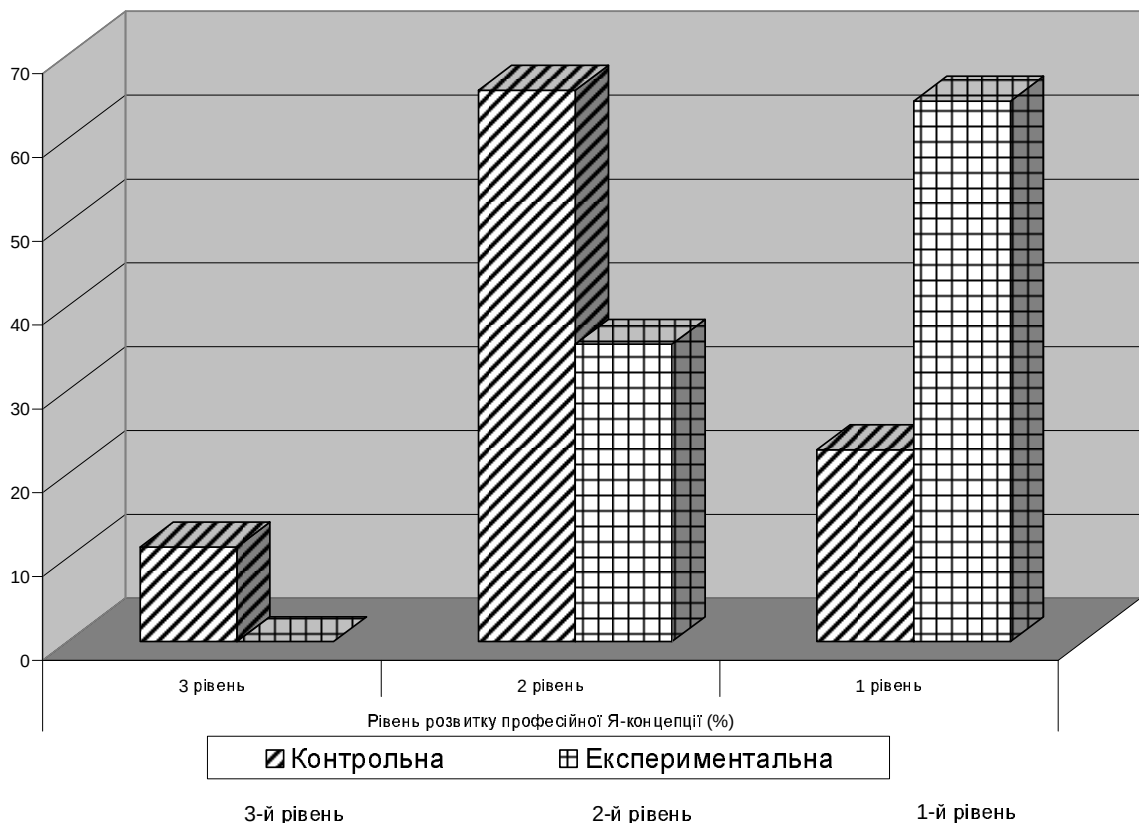

Рис. 2. Рівень сформованості «Я-концепції» курсантів третього курсу контрольних та експериментальних груп:

1-й рівень – оптимально-продуктивний; 2-й рівень – достатньо-стабільний; 3-й рівень – умовно-допустимий

Висновки. Як засіб психологічного супроводу курсантів була розроблена програма, яка допомагає розкрити й урахувати індивідуальні особливості особистості в діяльності курсанта, що оптимізує становлення професійної Я-концепції, формування психологічної культури й умінь самоаналізу, самооцінки.

Рефлексивний практикум «Самопізнання. Саморозвиток. Самовиховання» формує позитивне відношення до себе й інших. Фактором саморозвитку, професійного становлення є самооцінка результату й самооцінка потенціалу своїх можливостей. Тим вище успішність саморозвитку курсанта, чим більш різноманітними прийомами самоконтролю він володіє.

Комплексна програма формування професійної «Я-концепції» дозволяє контролювати й оптимізувати цей процес, довівши його до достатньо-стабільного й оптимально-продуктивного рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология : [учеб. для высш. шк.] / Андреева Г. М. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 375 с.
2. Дружилов С. А. Психологические проблемы формирования профессионализма и профессиональной культуры специалиста / Дружилов С. А. Новокузнецк : Изд-во Института повышения квалификации, 2000. – 127 с.
3. Обозов Н. Н. О трехкомпонентной структуре межличностного взаимодействия / Н. Н. Обозов // Психология межличностного познания. – М. : Педагогика, 1981. – С. 31–49.
4. Рыжов В. В. Формирование нравственно-экологического сознания студентов / Рыжов В. В. – М. : Изд-во Русско-американского института, 2010. – 226 с.

Рецензенти: д. філософ. н. Рябініна О.В., к. психол. н. Віденєєв І.О.

УДК 159.9

Борисова Н.П., здобувач науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ЗАСОБІВ ПОДОЛАННЯ СТРЕСОВОГО НАПРУЖЕННЯ У ФАХІВЦІВ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

У статті наведені результати вивчення індивідуально-психологічних особливостей, копінг-механізмів, механізмів психологічного захисту, а також вивчення професійних марновірств фахівців МНС, які беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: екстремальна ситуація, марновірство, індивідуально-психологічні особливості, копінг-механізми, психологічний захист, страх.

В статье приведены результаты изучения индивидуально-психологических особенностей, копинг-механизмов, механизмов психологической защиты, а также изучение профессиональных суеверий специалистов МЧС, которые принимают участие в ликвидации чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: экстремальная ситуация, суеверие, индивидуально-психологические особенности, копинг-механизмы, психологические защиты, страх.